

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРИНИҢ ТАРИЙХЫЙ
ДЕРЕКЛЕРИ

Өтениязов Полат Жуманиязович

Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими, Қарақалпақ гуманитар
илимлер илим изертлеу институты үлкен илимий хызметкери, филология илимлери
бойынша (PhD) философия докторы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14558270>

Аннотация: Мақалада қарақалпақ халық ертеклериниң тарийхый дереклери, қәлиплесиу басқышлары, илимпазлардың бул мәселелер бойынша билдирген пикирлери сөз етилген.

Таяныш сөзлер: халық ертеклери, әйемги түсиниклер, ойлаулар, ата-бабалар, батырлық жырлар, тарийх, халық аўызеки дәретпелери, мотивлер, сюжетлер, генезис, образ, персонаж.

Н. Дәўқараев былайынша пикир билдирди: «Қарақалпақ халқы узак әсирлердин даўамында көп ғана тарийхый-сиясий, мәдений-экономикалық жағдайларды басынан өткерди. Бул жағдайлардың барлығы халықтың аўыз әдебиятында өзиниң терең изин қалдырды. Халық көп санлы батырлық жырларды, ертеклерди, нақылларды, қосықларды дәретти хәм оларды ядта сақлап, атадан балаға аўызеки түрде өткерип, бизиң заманымызға жеткерди...Қарақалпақ халқы өз тарийхының қайғылы күнлеринде де, ўақты хошлық, қапалығында да, ашлық, тоқлығында да қосықсыз, сазсыз, сөз өнерисиз тура алмаған. Бала инғалап туўылғаннан баслап, қартайып өлгенге шекемги өмир, хәтте өлген адамды жерлеу, еске түсириу де қосық пенен, сөз өнери менен өткен» [1.45].

Қ.Мәмбетназаровтың ертеклер туўралы пикирлери де дыққатқа ылайық: “Қарақалпақ халқы қоңсы халықлар менен экономикалық, саўдасатлық ислери менен байланыста болып, олар менен кәрўан сарайларда отырып еситкен-билгенлерин бир-бирине әңгимелеп бериуи тәбийий нәрсе. Бул өз-ара қарым-қатнас анаў ямаса мынаў халықлардың ертеклериниң бир-бирине мазмун хәм сюжетлик аўысыўына алып келиўиниң бир себеби болыўы мүмкин. Қарақалпақ ертеклериндеги айырым эпизодлар басқа қоңсылас халықлардың ертеклеринде де ушырасаў менен бирге, айырым мазмун хәм сюжетлик жақтан уқсаслық белгилерге, мазмунға ийе. Бундай уқсаслықлар түркий тиллес да уқсаслықлар бар. Бундай уқсаслықлар рус хәм түрк тиллес халықлардың ертеклеринде көриниу менен қатар, хәтте басқа да халықлардың ертеклериниң арасында да ушырасады. Хәзирги ўақытта халық аўзынан

жыйналып баспадан шыққан өзбек, түркмен, қазақ, қырғыз, осетин, татар, рус, украин ертектери, сондай-ақ иран, түрк, араб, хинд, япон, монгол хәм т. б. шығыс халықлары ертектериниң ишинде гейпара сюжетлик жақтан қарақалпақ ертектери менен уқсасып келетуғын ертектердиң бар екенлигин байқаўға болады” [2. 6].

Тарийхшы-этнограф Л.С.Толстованың пикирлери де үлкен әҳмийетке ийе: «Қарақалпақлардың, соның ишинде биз арнаўлы изертлеп отырған майда группаларының тарийхий фольклорында олардың қыйын этногенезлик процесслерин, олардың әйемги, орта әсир хәм хәзирги халықлар менен этникалық байланысларының хәр қыйлы жолларын көриўге болады. Қарақалпақлардың этногенези мәселелерин қатар жанрларында (эпосларда, тарийхий поэма-толғаўларында хәм т.б.) сөз етилетуғын, екиншиден, Поволжье, Урал бойының (орта әсирдеги болғарлар, хәзирги башқуртлар) хәм Арқа Кавказдың (осетинлер, кабардинлер, кумықлар) бир қатар халықларында көринетуғын өз-ара байланыс хәм өз-ара тәсир мәселелерин толық шешиўге, сондай-ақ халықтың, әсиресе олардың этногенезиниң бурынғы басқышларынан дерек берететуғын тарийхий фольклорлық шығармаларына түсиник бериў мүмкиншилигин туўдырады» [3.131]. Шынында да, усы туўысқан халықлардың аўызеки дәретпелерин салыстырсақ, улыўмалық белгилерге ийе болып, илимий нәтийжелерге ерисемиз.

И.Сағитов былай деп жазды: “Хәр қыйлы миллетлердиң мәдениетларының бир-бирине уқсас болыўының себеби – халықлардың социал-экономикалық турмыс жағдайларының хәм тарийхий раўажланыўының уқсаслығынан болады. Бизиң халықларымыздың, әсиресе қоңсы халықлардың мәдениетти өткен ўақытта көп әсирлерден бери және хәзирги ўақытта да мудары бир-бири менен байланыста, бир-бири менен қарым-қатнаста раўажланып келди хәм хәзирде де солай раўажланбақта. Соның арқасында олар бир-бириниң мәдениет фәзийнелерин байытып отырады. Өз-ара бир-бирине тәсир етиў хәм бир-бирин байытыўдың бул процесси халықлардың экономикасында хәм турмысында болсын, сондай-ақ, руўхий мәдениет тараўында, соның ишинде әдебиет пенен искусство тараўында да көринип отырады. Өз миллетиниң мәдениетин басқа халықлардан бөлек, өз алдына, сырттан киретуғын “хеш бир қосымтасыз”, “таза”, өзи менен өзи раўажланатуғын мәдениет деп түсиниў терең қәте болар еди. Халықлардың социаллық хәм мәдений турмысының бир-бирине тәсир етпестен пүткиллей өз алдына

туйықлықта раўажланыўы адамзат тарийхында болған емес. Халықтың мәденияты қаншелли көбирек өскен сайын оның басқа халықлар менен байланысы хәм бир-бирине тәсир етиўи соншелли күшейе береді” [4. 32-33].

Н.Дәўқараевтың мына пикирлеринде де терең мәни бар: “Қарақалпақ ертекке бай халық. Оларда ертеклер оғада ерте заманлардан киятырған байлық, қымбат бақалы ғәзийне. Ертеклердиң ишинде оғада ерте заманлардан киятырғанлары бар. Гейпара ертеклер қарақалпақ халқы қуралмастан бурын, еле ислам дини таралмастан бурын шыққан. Сонлықтан бурыннан киятырған ертеклердиң мазмунында хәр түрли динниң тәсири, хәр түрли инанымлар, ески түсиниклер көп гезлеседи. Әлбетте, бул ертеклер аўыз әдебиятының басқа түрлериндей өзгертилип, қосылып, алып тасланып – қайта исленип, дүзетилип келгенликтен, қарақалпақ халқының соңғы әсирлердеги өмириниң де айнасы бола алады. Қарақалпақ халқы өз тарийхының узаққа созылған даўамында көп ғана халықлар менен байланыста, қарым-қатнаста болды: бир ыңғай сиясий-тарийхий турмыста жасады. Сонлықтан, көп ғана қарақалпақ ертеклери қоңсы отырған халықларға аўысқан, олардың ертеклери қарақалпақлар арасына тараған. Бул тәбийғый нәрсе. Мәселен, “Алтын балық”, “Дийқан”, “Жалмаўыз кемпир” қусаған қарақалпақ ертеклериниң тематика жағынан да, қурылысы жағынан да, хәдийсени сыпатлаў жағынан да рус, қазақ, өзбек, қырғыз, ноғай, түркмен ертеклери менен оғада жақын болыўының себеби усуннан. Қарақалпақ халқының арасына ислам дини таралғаннан кейин диний мазмундағы, ислам динин үгитлейтуғын, молла, ийшан, қазыларды тәрийплейтуғын ямаса оларға қарсы, олардың сырын әшкаралайтуғын ертеклер пайда болды. Соның менен қатар, шығыс халықларының “Мында бир түн” қусаған қыялый, фантастикалық ертеклери де тарай баслады. Олардың бир қатарлары қарақалпақ тилине аўдарылып, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап өзгертилип те айтылған. Әлбетте, буннан қарақалпақ ертеклериниң барлығы басқа халықлардан аўысып келген, деген жуўмақ шығарыўға болмайды, бул жағдай тек қарақалпақ ертеклериниң тематикасының, түрлериниң оғада кең хәм бай екенин ғана көрсетеди. Себеби, қайсы халықтан аўысқан ертек болса да, бурыннан киятырған ертек болса да қарақалпақ халқы оны өзиниң турмыс тилегине ылайықлап өзгертип, қайта ислеп қабыл еткен. Қарақалпақ ертеклериниң өзине тән өзгешеликлери көп. Ең алды менен оның тематикасы кең, мазмуны бай. Мәселен, қазақ, қырғыз, ноғайлардың

ертеклерінде тийкарғы басым тема шарұашылыққа, аңшылыққа байланысly болса, қарақалпақ ертеклериниң тематикасында шарұашылық, аңшылық пенен қатар, дийханшылық, балықшылық, отырықшы турмыс, өнер-кәсип тематикасында кең орын алады. Усыған байланысly қарақалпақ ертеклеринде көрсетилетуғын тиришилик турмыстың түр жағынан да, герой – типлерди характерлеў, тил, стиль қурылысы жағынан да өзине тән өзгешеликleri көп” [1. 174-175].

В.М.Жирмунский түрк тиллес халықлардың өз-ара араласыў нәтийжесинде халықлардың пайда болыўы туўралы жазды: «Орта Азиядағы түрки тиллес халықлар өзбеклер. қазақлар. қырғызлар, қарақалпақлар, түркменлер тил бириги, этникалық, мәденият қатнасығы, өзиниң тарийхий өмнр жағдайы бойынша көп заманлардан бери бнр-бнри менен қатнасып отырған, түрк тиллес көшпели қәўимлер Орта Азия далаларында түрли дәўир бойынша тарап келген, халықлардың пайда болыў, биригиў процесси өз-ара араласып келген» [5. 8, 6].

“Е. Исмаиловтың дурыс көрсеткениндей, Орта Азия халықларының – қазақ, қарақалпақ, өзбек, тәжик хәм түркменлердиң аўыз әдебиятында темалардың, сюжетлердиң хәм мотивлердиң өз-ара бир-бирине тәсир етиўи, олардың бир халықтан екннши халыққа өтиўи бурыннан киятырған процесс” [6. 8-9].

Л.С.Толстованың пикиринше, “қарақалпақлардың фольклорын тек Арал бойы менен ғана емес, ал, Волга бойы, Арқа Кавказ, Закавказье хәм алдыңғы Азия халықлары дәретпелери менен салыстырып үйрениў керек” [3. 155]. Шынында да, оғада дурыс пикир. Мысалы, қарақалпақ [7. 364-360], ноғай [8. 168], қарачай [9. 236] халық ертеклеринде туўысқанлық қатнасықлар, улыўмалық белгилер сезиледи.

Ж.Юсупов ертеклердиң бир-бирине мазмунлық уқсас болыўы себеплерине тоқтап өтти: «Тарийхий археологиялық дереклердиң гүўалық бериўинше, Хорезм үлкеси Орайлық Азиядағы ең әйемги мәденият ошақларының бири болып, хәзирге шекем оғада қурамалы хәм көп қатламлы этногенетикалық процеслерди өз басынан кеширген. Үлке аймағы Евразия мәдени-экономикалық байланыслары тарийхында өзине тән көпир жолын өтеген. Ол таўлы Алтайдан тартып, алдыңғы Азияға шекем, Урал хәм Волга бойларынан Хиндстанға шекем болған үлкен аймақта жасаўшы хәр түрли елатлардың (элатлар) мәдени дәрәстүрлериндеги улыўмалықты (муштараклик) өз фольклорында сәўлелендиргенлиги менен характерленеди. Этнографиялық дереклер хәм

фольклор дәрәтпелеринде көзге тасланған көп қатламлылық бул үлкеде жасаған түрли этникалық категорияға тийисли қәўимлер көркемлик ойлаўы жемислериниң улыўма бир (ягона) көркем бирлик сыпатында улыўмаласыўы нәтийжесинде жүзеге келген эстетикалық хәдийсе есапланады...Диссертацияда Хорезм ертеклериниң сюжет системасы Әйемги Хинд-Европа хәм түркий мифологияның поэтикалық трансформациясы нәтийжесинде жүзеге келген мотивлер дүркининен дүзилгенлигин дәлийллеў көзде тутылды» [10. 8].

Алым буған қосымша былай деп жазды: «Бириншиден, Хорезмниң түркийлесий процеси тиккелей огуз қәўимлериниң Сырдәрья бойларынан Арал хәм Әмиў бассейни таман жылжыўы менен байланысly. Соның ушын, хорезмдилердиң диалекти, үрп-әдетлери, аўызеки дәрәтиўшилигинде огуз түрклерине тән этникалық элементлер жетекши орын тутады...Хорезм этнофольклорлық ареалы әйемги хорезмдилер, түрк-монгол, хинд-иран, араб халықларының мәдений-экономикалық дәстүрлери тийкарында қәлиплекен болса да, үлке (Хорезм) ертеклигиниң кейинги раўажланыўын түркмен, қарақалпақ хәм қазақ фольклорының өз-ара тәсирисиз изертлеў мақсетке муўапық емес. Себеби, Арал бойы географиялық аймағы этникалық жақтан сондай бир көп қатламлы аймақ, онда әзелден жоқарыда аты аталған халық хәм елат ўәкиллери аралас, базыда болса бирге жасап келген. Бақсы, ертекли, қосықшылар (ашулашылар) да тыңлаўшылар орталығының этникалық тийислигине қарай ол ямаса бул фольклор дәрәтпесин тийисли тилде атқара берген. Сол себепли де Хорезм халық ертеклериниң өзбек ертеклигинде тутқан орнын анықлаў хәм оның Орайлық Азия халықлары фольклоры дәстүрлерине мүнәсибетин айдынластырыў түркмен, өзбек, қарақалпақ хәм қазақ киби халықлары ертеклериниң мифологиялық тамырлары улыўмалық бир (муштарак) мәканға барып тақалаўын Хорезм ертеклери сюжет қурамындағы семантикалық пропорциялар (мутаносибликлар) тийкарында дәлийллеў әҳмийетли илимий актуаллыққа ийе» [10. 8-9]. Шынында да, «Орта Азия саўда-сатлық ислериниң дәрўазасы болып турған бир ўақытта, қарақалпақ халқы да бир ғана дийқаншылық хәм шарўашылық пенен машқул болып қалмастан саўда ислери менен де шуғылланғаны да тарийхий мағлыўматлардан белгили. Қарақалпақлардың кәрўан өтетуғын жоллардың бойында орналасыўы олардың басқа халықлар менен байланыста болыўын жеңиллестиреди. XVIII әсирде Орта Азиядан Батыс Сибирьге баратуғын

жол Түркістан қаласының үстiнен өтетұғын болған. Сондай-ақ, қарақалпақлар арқалы өзбеклер Бухара хәм Хийўа менен саўда-сатлық ислеп турған» [2. 5-6].

Изертлеўши К.Ернзаров халықлар фольклорындағы уқсаслықтың үш себебин атап өтти:

«Қарақалпақ фольклорындағы бул үнлесликтiң биринши себеби: халықлардың тарийхый келип шығыўының жақынлығы менен белгиленеди. Халықлардың дәслеп бир аўқамда болыўы, кейин миллий бөлинип кетиўине байланыслы бир атамадағы ямаса бир-бирине үнлес болған фольклорлық шығармалардың пайда болыўына себепши болады. Өйткени, бул фәзийне бирликте дөретилгенликтен хәр бир халықтың фольклорында да белгили дәрежеде өз сәўлелениўин табады.

Екиншиден, тарийхый турмыслық жағдайларының уқсаслығына байланыслы. Мысалы, сырт ел басып алыўшыларына қарсы дөретилген эпослар ямаса инсапсыз байларға қарсы гүресте туўылған социаллық-сиясий идеялары ямаса күн көрисинен келип шыққан турмыслық тәжрийбелериниң фольклорындағы сәўлелениўи х.т.б.

Үшиншиден, халықлардың өз-ара қарым-қатнасына байланыслы. Бизге мәлим, қайсы халық болмасын халықлар ортасындағы тарийхый-экономикалық байланыслар менен шекленип қалмастан, бир-бирине мәдений тәсирин де тийгизип отырады. Бул тәсир етиўге сол халықлардың келип шығыўы, тилиниң, миллетиниң басқаша екенлиги пүткиллей зәлел келтирмейди» [11. 8].

Тарийхтан мәлим, Уллы Жипек жолы арқалы шығыстан батысқа кәрўан жүрип, саўда раўажланған. Кәрўан сарайлардағы бир неше халықлардың саўда-сатықта жүрип гүрриңлесийи нәтийжесинде өз-ара әдебий, мәдений байланыслар күшли болған. Мысалы, айырым ертеклер анаў ямаса мынаў халықларда өзлериниң ана тилинде айтылып киятырғанлығын есапқа алмағанда, ертеклердеги сюжетлердиң, мотивлердиң бирдей, күтә уқсас болыўы илимпазларды ойландырады. Бундай жақынлық, уқсаслық халықлардың бир неше әсирлик қарым-қатнасы, байланысы арқалы болғанлығын атап өтиўимиз тийис. Солай болса да, хәр бир халық бул бийбаха дәретпелерди өзлериниң миллий мийрасы сыпатында алып қарайды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. – 356 б.
2. Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ ертеклери хаққында. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981. – 120 б.
3. Толстова Л.С. Жоқарғы қарақалпақлар. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1975. – 172 б.
4. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. – Нөкіс: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1963. – 352 б.
5. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – Москва: Издательство восточной литературы, 1960. – 335 с.
6. Исмаилов Е. Акыны (монография о творчестве Джамбула и других народных акынов). – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1957. – 340 с;
7. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. Том 1. – 364 б; Қарақалпақ фольклоры. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977. Том 2. – 360 б.
8. Ногай эртегилери. – Махачкала: Дагыстан китап баспасы, 1993. – 168 с.
9. Къарачай халкъ таўрухла. – Черкесск: Къарачай-Черкес китаб издательство, 1963. – 236 с.
10. Юсупов Ж. Хоразм эртақларининг генезиси, асосий хусусиятлари ва поэтикаси// Филол.фанл.доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 1999. – 287 б.
11. Ерназаров К. Қарақалпақ фольклорындағы дүньяны таныў (Монография). – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2019. – 32 б.